

OLIV TA'LIMDA ONA TILINI O'QITISH PRINSIPLARI

Xasanova Maxfuzaxon

Andijon mashinasozlik instituti assistenti

Annotatsiya. Maqolada muallif tomonidan oliy ta'limdagi ona tili darslarining samaradorligini va talabalarning ta'lim-tarbiyasini to'g'ri tashkil etilishida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan prinsiplar keltirilgan. Muallif ona tili darslaridagi har bir topshiriqlar ham ta'limiy, ham tarbiyaviy maqsadlarni ko'zlashi zarurligiga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, ona tili, prinsip, ilmiylik, tizimlilik, izchillik.

Til o'qitish prinsiplari ta'lim-tarbiya jarayoniga asos bo'ladigan ta'limiy qonun-qoida singari ma'nolarni o'z ichiga oladi. Ta'lim jarayonida darsni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishda talaba va o'qituvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar, didaktik qoidalar ta'lim prinsiplaridir. Mazkur prinsiplar har bir o'quv predmetida o'ziga xos tatbiq etiladi.

Ta'limning tarbiyaviyligi prinsipi. Ta'limning tarbiyaviyligi prinsipi yosh avlodni har tomonlama kamolotga yetkazishni nazarda tutadi. Ona tilini o'rganish jarayonida talabalarga milliy g'oya, ona Vatanga sadoqat, tabiatga muhabbat, kishilarga hurmat, ehtirom, yaxshilik, adolatli bo'lish, yuksak insoniy fazilatlar egasi bo'lish kabi yukobiy xususiyatlar singdiriladi.

Ona tili darslarida yoshlarni ta'limiy tarbiyalash yo'llari benihoya ko'p bo'lib, ular quyidagilardir:

- har bir mavzu va bo'limning ta'limiy imkoniyatlariii to'la ishga solish;
- tanlangan matnlarni o'rganilayotgan til hodisasiga va sharqona tarbiya yo'nalishlariga mos bo'lishini ta'minlash;
- darsliqtsa berilayotgan ma'rifiy matnlardan, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan qo'shimcha matnlardan foydalanish shular jumlasidandir.

Darsliklarda keltirilgan topshiriqlar ham ta'limiy, ham tarbiyaviy maqsadlarni ko'zlaydi. Topshiriqlarni bajarish jarayonida talaba kuzatish, qiyoslash, ijodiy tafakkurni ishga solish, muammolar yechimini izlash, topish va xulosalash majburiyati bilan yuzma-yuz keladi. O'zi topgan yechimni (fikrni) ifodalash (ko'chirma gap holidi), zaruriyatini, isbotlash mashaqqatini tuyadi, g'oliblik lazzatidan bahramand bo'ladi. Bu esa ta'limda tarbiyaviylik prinsipini amaliy samarasi, natijasidir.

Masalan, «Gapning uyushiq bo'laklari» mavzusini o'rganishda Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan keltirilgan matndan foydalanish mumkin: «Men turklar, turkmanlar, o'g'izlar, chigillar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarini to'pladim, turli so'z xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishparni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik fikrni ham aniqlash uchun qildim. Ularga shunchalik diqqat qildimki, bu tillar butunlay dilimga jo bo'ldi. Ularni har tomonlama puxta, bir asosda tartibga soldim».

Topshiriqlar:

1. Matnni diqqat bilan o'qing va sarlavha toping.

2. «Men bu ishlarni mazkur tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim», — degan gapni uyushiq bo‘lakli gapga aylantiring. So‘ngra mazmunini sharhlang.

3. Matndagi uyushiq bo‘laklarni ma’nosiga ko‘ra guruhlab, bir nechta uyushiq bo‘lakli gaplarga aylantiring.

4. Ularni ko‘chirma gapga aylantiring.

5. Gap shakllarini o‘zgartirib, o‘zlashtirma gaplar hosil qiling... v.h.

Ona tili darsligi uchun tanlangan matnlar ta’limiy va tarbiyaviy yo‘nalishda, rang-barang mavzularda, shaklan va mazmunan mukammal, mantiqan to‘g‘ri, tili sodda va ravon, o‘quvchi uchun tushunarli bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina matn, matn yaratish tizimi va matn tahlili o‘quvchi uchun zarur bo‘lgan natijani beradi— kommunikativ savodxonlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Ilmiylik va tushunarlilik prinsiplari. Metodikada ilmiylik prinsipi — o‘quv predmetlarini hozirgi fan yutuqlari zaminida bayon qilishni talab etsa, tushunarlilik prinsipi o‘quv predmetlarini bolalarning yoshi, shaxsiy xususiyatlari, hayotiy tajribalari, tayyorgarlik darajasiga moslashtirishni, ya’ni oddiydan murakkabga, xususiydan umumiyga borishni taqozo qiladi.

Ona tili o‘qitish metodikasida ilmiylik va tushunarlilik prinsiplariga bir-birini to‘ldiradigan va dars samaradorligini ta’minlaydigan yagona omil sifatida qaraladi. Bu ikki prinsipni parallel ravishda amalga oshirishda:

— til fanidagi tushuncha va atamalarning ma’nosini sharhlash, atroflicha tahlil qilish, puxta o‘zlashtirishni ta’minlash;

— til sathlarini o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish;

— til va nutqni farqlab o‘rganish usul va vositalarini topish va amaliyotda qo‘llash;

— talabalarning yosh imkoniyatlarini, zehnu iqtidorlarini hisobga olish, mustaqil ijodiy fikrlash, uning mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma tarzda to‘g‘ri, sodda, ravon ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan lingvopsixologik o‘yin —topshiriqlardan foydalanish ko‘zda tutiladi.

Masalan: kecha va ko‘cha so‘zlarining o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlang va sharhlang.

1. O‘xshashligi:

— harflar sonining tengligi, ikki bo‘g‘indan iboratligi;

— bir xil undosh bilan boshlanishi, bir xil unli bilan tugashi;

— talaffuz va ohang uyg‘unligi; oxirgi bo‘g‘inning -cha bilan tugallanishiga ko‘ra bir-biriga yaqin talaffuz qilinishi, qofiyadoshligi.

1. Farqi: — birinchi bo‘g‘indagi unlining ikki xilligi;

— tovushdagi farqning ma’noga ta’siri;

— lug‘aviy ma’nosi: kecha-tun, oqshom; kecha - bir kun avval; ko‘cha — aholi va transport qatnovi uchun moslashtirilgan joy, yo‘l.

Tizimlilik, izchillik prinsipi. Ta’lim izchilligi uchun tizimlilik o‘lchov hisoblanadi. Talabalarning nutqiy tayyorgarligiga tayanish, ularning oldingi sinflarda hosil qilgan bilimlarini hisobga olish, o‘rganilgan va o‘rganiladigan bilimlar o‘rtasida aloqadorlikni ta’minlashga izchillik prinsipi orqaligina erishiladi.

Masalan: «Ot», uning ma'nosi, so'roqlari, birlik va ko'plikda, kelishik, egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi kabi boshlang'ich ma'lumotlarga tayangan holda, o'quvchilarning ot so'z turkumiga qarashli so'zlar vositasida so'z birikmalari va gaplar tuzishni o'rganishi tizimli va izchil bilim olishga zamin hozirlaydi.

Mustaqillik va faollik prinsipi. Mustaqillik va faollik orqaligina talaba ta'limning faol subyektiga aylanadi. Mustaqillik faollik uchun sharoit yaratsa, faollik mustaqillikni tarbiyalashga asos bo'ladi. Kishining mustaqil aqliy faoliyat ko'rsatishi mustaqil fikrlashi orqaligina amalga oshirilishi hech kimga sir emas. Mashhur metodistpedagog A.Disterverg aytganidek: «Mustaqil faoliyatga yetaklovchi ta'lim haqiqatga, go'zallikka, ezgulikka xizmat qiladi, xarakter va ishonchni tarbiyalaydi».

Mashg'ulotlarda mustaqil ishlarni tashkil etish, qo'yilgan muammo, savol, topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqib, o'quv jarayonini boshqarish, yosh avlodda mustaqillik va faollikni tarbiyalaydi. Bu esa:

— o'zlashtirilgan bilimlardan amaliyotda foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi va rivojlantiradi;

— talabada o'z kuchiga, o'z bilim va imkoniyatlariga ishonchni mustahkamlaydi;

— bilim, hissiy aniq tasavvur hosil qilish bilan birga ta'rifu tasniflarning mohiyatini anglashga, tasavvurni tushuncha darajasida o'zlashtirishga olib boradi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari, o'rta maxsus va kasb-hunar kollejlari tizimidagi ona tili mashg'ulotlarvda asosiy e'tibor o'quvchilardagi ijodiy fikr mahsulini mustaqil va izchil bayon etishga, so'z boyligini oshirish va matn yaratish ko'nikmalarining shakllantirilishiga qaratilishi lozim.

O'quvchi har bir mashg'ulotda mustaqil va ijodiy ishlashi, tilning mavjud imkoniyatlaridan unumli foydalanishi, so'z boyligini oshirishi, so'zning ma'nosi, urg'usi, mohiyatiga qarab o'z nutqvda qo'llashi, ravon va aniq so'zlash malakasini egallashi darkor.

Masalan fonetika bo'limini o'rganishda o'quvchilar so'z boyligini oshirishga qaratilgan mustaqil ishlardan namunalar keltiramiz:

1-gopshiriq. ...il,...ul,...ol so'zlari oldiga bir undosh qo'shib, yangi so'zlar yasang.

Bil, dil, jil, zil, yil, nil, sil...

Bul, gul, kul, pul, tul, shul, qul...

Bol, lol, mol, tol, fol, pol, hol, qol xol...

2-topshirik. Hosil bo'lgan so'zlarning ma'nodosh va uyadoshlarini toping va ular ma'nosining o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini sharhlang.

Namuna: bil—o'rgan, izlan, top...; bul— shul, o'shal; bol— asal, hol— holat, ahvol, kayfiyat...v.h.

So'zlarning ma'nolarini sharxlash — o'quvchi nutqiy malakasining mustahkamlanishi va intensiv suratda rivojlanishiga olib keladi.

3-topshiriq. Talabalar o'zlari topgan so'zlar ishtirokida so'z birikmalari hosil qiladilar, gap tuzadilar, matn yaratadilar.

Til mashg'ulotlarida bunday o'yin - topshiriqlardan foydalanish yoshlarni mustaqil fikrlashga, darsda faol qatnashishga undasa, o'qituvchiga o'quv jarayoniga musobaqa ruhini kiritishda ko'makchi bo'ladi.

Mustaqillik va faollik prinsiplarini amalda qo'llash ta'lim tizimini takomillashtirish, talabalarning bilish faoliyatini, ijodiy mustaqilligini tarbiyalashda yaxshi natija beradi.

Ko'rsatmalilik prinsipi. Ta'limda ko'rsatmalilikdan foydalanish — o'tiladigan mavzuni zohiriy ifodalash, egallangan bilimlarni takrorlash va mustahkamlash yuzasidan belgilanadi. Boshlang'ich sinflarda o'yinchoqlar, rasmlar, narsa-buyumlarni bevosita kuzatish, ushlab ularning mantiq-mohiyatini chuqurroq anglashga, xizmat qilsa, ko'rilganlarni og'zaki ifodalash eqtiyoji esa o'quvchida botiniy, mustaqil mushohada ko'nikmasini rivojlantirishga, birlamchi nutqiy tadbirkorlik malakalarining hosil bo'lishiga yordam beradi.

Zamonaviy darslik va o'quv qo'llanmalari takrorlash, umumlapgirish, egallangan buyumlarni mustahkamlashga qaratilgan grammatik jadvallar. kompyuterda ishlashga yo'naltirilgan dasturlar, fikrlash jarayonini jadallashtirishga qaratilgan o'quv topshiriqlari, ijodiy tafakkur doirasini kengaytiruvchi savol, topshiriq va boshqotirmalar bilan boyitilishi maqsadga muvofiq.

Talaba shaxsida nutqiy tadbirkorlik, notiqlik san'ati kurtaklarini rivojlantirish, og'zaki va yozma matn yaratish malakasini shakllantirish e'tibordan chetda qolib ketmasligi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ziyodova T.U. «Hozirgi o'zbek adabiy tshgani o'rganishda kommunikativ jadvallardan foydalanish». O'quv-metodik qo'llanma. Akademik litseylar uchun. — T.: 2002.
2. Nazarova S. «O'zbek tili o'qitish metodikasi» «O'qituvchi», 1992.
3. Mahmudov N., Nurmonov A., Ahmedov A., Solixo'jayeva. «O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi». — T.: «Fan», 1992.
4. Jurabekova Khabiba. (2023). PEDAGOGICAL ESSENCE OF THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGICAL COMPETENCES OF STUDENTS. Open Access Repository, 10(1), 151–153. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/RVBWM>.
5. Madaminovna, J. X. (2023). The Role of Oral and Written Speech in the Development of Communicative Competence. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 4(3), 40-45. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/H4KMT>.